

اخلاق رانندگی

حسین اترک*

چکیده

این مقاله به روش تجربی به بحث و بررسی درباره اصول اخلاق کاربردی در رانندگی می‌پردازد. بخشی مربوط به مشاهدات تجربی از بداخلاقی‌های رانندگان و نقض اصول اخلاقی توسط آنان، بخشی دیگر با روش توصیفی-تحلیلی به تبیین و تحلیل اصول اخلاق کاربردی در رانندگی برای اصلاح این بداخلاقی‌ها، پرداخته است. به نظر می‌رسد، بخشی از بداخلاقی‌های موجود در رانندگی، ناشی از نگاه صرفاً قانونی و نه اخلاقی به رانندگی است. بخشی نیز به علت غفلت و بی‌توجهی به اصول اخلاقی است. از این رو، ضروری است راهنمایی و رانندگی و متولیان فرهنگی برای تغییر نگرش رانندگان به رانندگی، از نگاه صرفاً قانونی به نگاه اخلاقی تلاش کنند. رعایت چند اصل اخلاقی مهم در رانندگی ضروری است: پرهیز آزار و اذیت دیگران به وسیله ایجاد سرو صدا، بوق زدن‌های غیر ضروری، پارک دوبله و ایجاد راه‌بندان، لزوم جبران خسارت‌های مادی و معنوی در تصادفات، پرهیز از بد زبانی، نیکی و کمک به دیگران، خویشتنداری و صبوری. پیشنهاد می‌شود متولیان امور رانندگی، آموزش اصول اخلاقی رانندگی را در کنار آموزش مهارت‌های رانندگی اجباری کنند. کلیدواژه‌گان: اخلاق کاربردی، رانندگی، باید‌ها، نبایدها.

مقدمه

با تحولات گوناگونی که در شیوه زندگی انسان قرن بیستم رخ داده است، بشر با موضوعات و زمینه‌های جدیدی روبه روست که مسائل اخلاقی جدیدی را پیش روی او طرح می‌کند. اخلاق کاربردی، یکی از شاخه‌های فلسفه اخلاق است که به بحث و بررسی عقلی و تحلیلی در حوزه‌های خاص از منظر اخلاقی می‌پردازد. اخلاق کاربردی، شامل حوزه‌های متعددی از جمله اخلاق پزشکی، اخلاق مهندسی، اخلاق بازرگانی، اخلاق حکومتی، اخلاق زیستی، اخلاق کامپیوتر، اخلاق محیط زیست، اخلاق تعلیم و تربیت و ... می‌شود.^۱ تعاریف گوناگونی از اخلاق کاربردی صورت گرفته، ولی بر اساس تعریف شایع، اخلاق کاربردی، به کارگیری ملاحظات اخلاقی، اعم از دلایل، اصول و ارزش‌ها، نسبت به سیاست یا رفتار شخصی یا اجتماعی خاص، جهت ارزشگذاری، رد یا تأیید آن سیاست و رفتار، بر اساس مبانی اخلاقی است. بر این اساس، اخلاق کاربردی شاخه‌ای از حکمت عملی است که در آن ملاحظات اخلاقی برای هدایت رفتارهای فردی یا اجتماعی به کار گرفته می‌شود.^۲ بر اساس این تعریف، اخلاق رانندگی نیز شاخه‌ای از اخلاق کاربردی است که در مورد به کارگیری ملاحظات اخلاقی برای هدایت رفتار اجتماعی رانندگی بحث می‌کند.

اما اگر اخلاق کاربردی به بررسی موضوعات خاص مورد نزاع از منظر اخلاقی، مانند حقوق حیوانات، به‌کشی، سقط جنین و ... تعریف کنیم، و یکی از شروط تعلق موضوعی به اخلاق کاربردی را مناقشه‌آمیز بودن آن بدانیم، یعنی اینکه برخی در رد عملی و برخی در تأیید آن دلیل می‌آورند،^۳ در این صورت، اخلاق رانندگی متعلق به حوزه اخلاق کاربردی نبوده، بلکه متعلق به حوزه اخلاق خواهد شد. در تعریف علم اخلاق گفته شده است: «تحقیق در رفتار آدمی بدان گونه که باید باشد».^۴ رانندگی با وسایل نقلیه فردی و جمعی، یکی از افعال انسانی است که موضوع علم اخلاق واقع می‌شود و باید درست‌ها، نادرست‌ها، بایدها و نبایدهای آن بیان گردد.

متأسفانه در جامعه امروز ما شاهد بداخلاقی‌های زیادی در امر رانندگی هستیم که نیازمند اصلاح است. این بداخلاقی‌ها، بخشی به دلیل نگاه صرفاً قانونی به رانندگی و عدم نگاه اخلاقی به آن از سوی مردم و سازمان‌های مربوط است. بخشی نیز به دلیل عدم ورود

استادان اخلاق و متولیان علمی و فرهنگی به این حوزه و عدم بیان مسائل اخلاقی در رانندگی توسط آنها است.

روش تحقیق، بخشی تجربی و مبتنی بر مشاهدات شخصی از بد اخلاقی‌ها و نقض اصول اخلاقی توسط رانندگان است و بخشی نیز توصیفی - تحلیلی است که با مطالعه کتاب‌های اخلاقی به تبیین و تحلیل اصول اخلاقی کاربردی در رانندگی برای اصلاح این بد اخلاقی‌ها می‌پردازد.

تعریف اخلاق رانندگی

مراد از اخلاق رانندگی، بیان قوانین راهنمایی و رانندگی و بیان مهارت‌ها و اصول فنی رانندگی نیست، بلکه بیان آن دسته از قوانین و اصول اخلاقی است که به هنگام رانندگی، به عنوان یک فاعل اخلاقی باید آنها را رعایت کرد. مراد از اخلاق رانندگی، بیان بایدها و نبایدهای اخلاقی در امر رانندگی است؛ بیان مسائلی که یا در قوانین راهنمایی و رانندگی بیان نشده است؛ یعنی به لحاظ قانونی انجام دادن یا ندادن آن اعمال جایز است، ولی به لحاظ اخلاقی ممکن است انجام آنها الزامی یا ممنوع باشد. اگر هم در قانون ذکر شده است، مسائلی هستند که اصالتاً متعلق به اخلاق می‌باشد. این اخلاق است که بایدها و نبایدهای آنها را تعیین می‌کند، اعم از اینکه قانونی مطابق آن وضع شده باشد یا نه.

لزوم نگاه اخلاقی به رانندگی

به نظر می‌رسد، دلیل اصلی بروز ناهنجاری‌ها در امر رانندگی، نگاه قانونی به رانندگی، و نه نگاه اخلاقی به آن است، یعنی رانندگان وسایل نقلیه، رانندگی را امری می‌دانند که تحت ضوابط قانونی است و مسئول اجرای این قوانین، پلیس راهنمایی و رانندگی است. از این رو، زمانی که پلیس در کار نباشد، نیازی به اجرای قوانین راهنمایی و رانندگی نیست. اما اگر این نوع نگاه نادرست اصلاح شود، رانندگی مانند امور دیگر زندگی، تحت قوانین اخلاقی است که مجری آن وجدان اخلاقی انسان‌هاست. تخلف از قوانین رانندگی، تخلف از اصول اخلاقی است که موجب تنزل از مقام انسانیت است. حضور یا عدم حضور پلیس، نقشی در رعایت قوانین رانندگی نخواهد داشت. رانندگان با نگاه اخلاقی خود را ملزم به رعایت آن خواهند دانست. فرار از پلیس راهنمایی ممکن است، ولی فرار از وجدان

اخلاقی ممکن نیست. بر اساس این نوع نگاه، رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی، نه تنها یک الزام قانونی و اجتماعی است، که تخلف از آن موجب جریمه است، بلکه فراتر از آن، یک الزام اخلاقی است که تخلف از آن موجب نکوهش و مذمت اخلاقی از جانب وجدان شخصی و اجتماعی است. همان طور که عدم رعایت اصول اخلاقی در سایر شئون زندگی، ابتدا توسط عقل یا وجدان اخلاقی خود شخص و سپس، توسط انسان‌های دیگر محکوم می‌شود و مورد نکوهش قرار می‌گیرد. عدم رعایت قوانین رانندگی نیز ابتدا از جانب عقل و وجدان فرد و سپس جامعه، محکوم و مورد نکوهش خواهد بود.

اصول اخلاقی حاکم بر رانندگی

به نظر می‌رسد، چند اصل اخلاقی مهم در رانندگی بیشتر از اصول اخلاقی دیگر کاربرد دارد. عدم توجه به این اصول اخلاقی موجب بروز ناهنجاری‌ها و بداخلاقی‌های زیادی در رانندگی در سطح شهرها شده است. این اصول اخلاقی عبارتند از:

۱. پرهیز از اذیت و آزار دیگران

اولین و مهم‌ترین اصل اخلاقی، که در رانندگی باید رعایت شود، پرهیز از اذیت و آزار دیگران، اعم از عابرین و رانندگان دیگر است. امری که متأسفانه در بعضی از رانندگی‌های امروزی ما مشاهده می‌شود. پرهیز از اذیت و آزار انسان‌های دیگر، نه تنها در رانندگی بلکه در همه شئون زندگی اجتماعی، یک ضرورت اخلاقی است. *ملا مهدی نراقی* در کتاب *جامع السعادات* در مورد اذیت مؤمنان چنین می‌گوید: «شکی نیست که ایذاء مؤمن و تحقیر او در شریعت حرام است و موجب هلاکت ابدی است»^۵. خداوند متعال، در قرآن کریم، اذیت و آزار بندگان مؤمن خویش را گناهی بزرگ می‌خواند: «آنان که مردان و زنان مؤمن را بی هیچ گناهی که کرده باشند، می‌آزارند تهمت و گناه آشکاری را به دوش می‌کشند» (احزاب: ۵۸).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره اذیت مؤمنان می‌فرماید: «هر کس مؤمنی را اذیت کند، مرا اذیت کرده است و هر کس مرا اذیت کند، خداوند را اذیت کرده است و او در تورات و انجیل و زبور و قرآن مورد لعن قرار گرفته است»^۶.

در واقع، فلسفه چنین فرمایشی از رسول اکرم ﷺ این است که خدا و پیامبرش، همچون دوست داشتن پدری فرزندانش را، همه بندگان خدا را دوست دارند. بنابراین، همان طور که پدر از اذیت شدن فرزندانش ناراحت می‌شود، خداوند و رسولش نیز از اذیت شدن بندگان، اذیت می‌گردند. به همین دلیل است که پیامبر اکرم ﷺ اذیت و آزار به بندگان خداوند را در کنار شرک به خداوند، بزرگ‌ترین معصیت بیان می‌کند: «دو خصلت است که بالاتر از آنها شرعی نیست: یکی شرک به خدا و دیگری زیان زدن به بندگان خدا».^۷

در حدیث دیگری پیامبر اکرم ﷺ، مسلمان بودن را به مصون بودن دیگران از شر آدمی تعریف و می‌فرمایند: «مسلمان کسی است که مسلمانان دیگر از دست و زبان او در امان باشند». ایشان حتی نگاه، ایماء و اشاره‌ای که موجب اذیت مؤمنی گردد را حرام بیان می‌کنند.^۸

در مقابل این احادیث، که آزار و اذیت بندگان خدا را تقبیح می‌کنند، احادیث بسیاری کمک و ممانعت از اذیت شدن بندگان خدا را تحسین می‌نمایند. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرمایند: «هر کس از مسیر عبور مسلمانان، شبئی را که موجب زحمت و اذیت آنها می‌شود بردارد، خداوند در نامه عمل او کار نیکی می‌نویسد بهشت به خاطر این کار بر او واجب می‌شود» در جای دیگر می‌فرمایند: «دو خصلت است که بالاتر از آنها خیری نیست: یکی ایمان به خدا و دیگری نفع رساندن به بندگان خدا».^۹

امام صادق ﷺ در تعریف انسان‌های نیک و رستگار می‌فرمایند: «سوگند به خدا که نیکان رستگار شدند، آیا می‌دانی آنها چه کسانی هستند؟ آنان کسانی هستند که آزارشان به مورچه‌ای نمی‌رسد».^{۱۰}

در رانندگی ممکن است برخی رفتارهای رانندگان مصداق اذیت و آزار دیگران باشد و از این جهت، این امور اخلاقاً ممنوع باشد. اعمالی مانند: بوق زدن‌های بیجا، ایجاد سر و صدا، پارک دوبله و ایجاد راه‌بندان، ... که ذیلاً به بررسی آنها می‌پردازیم:

۱-۱. آزار و اذیت بوسیله بوق زدن

فلسفه وجودی بوق در وسایل نقلیه، هشدار و اعلام خطر برای جلوگیری از تصادفات است. از آنجا که این وسایل خطرات زیادی می‌تواند برای دیگران داشته باشد، ابزاری برای هشدار دیگران در این وسایل قرار داده شده است. بنابراین، استفاده از بوق برای این

مقصود همواره الزامی و درست است و مواردی مانند: هشدار به عابرین پیاده، که با غفلت از وسایل نقلیه وارد خیابان می‌شوند، هشدار به رانندگان دیگر که بدون توجه به وسایل واقع در کنار یا پشت خود و بدون زدن چراغ راهنما به راست یا چپ منحرف می‌شوند، هشدار به رانندگانی که بدون توقف، از خیابان فرعی به اصلی وارد می‌شوند. در این‌گونه موارد، استفاده از بوق الزامی است. اما در غیر این‌گونه موارد، استفاده از بوق برای اغراض دیگر، چون خودنمایی و هشدار به دیگران و ... ممنوع است. در ماده ۱۸۴ آیین‌نامه راهنمایی و رانندگی، به مصادیق ممنوع بوق‌زدن اشاره شده است:

استفاده از بوق‌های شیپوری، سوت بلبلی و به طور کلی، هر نوع وسیله آگاه‌سازی صوتی، با صدای ناهنجار و غیرعادی در مناطق مسکونی و همچنین بوق‌زدن ممتد یا غیرضروری و یا زدن بوق در محل‌هایی که این عمل به وسیله اعلام منع شده است، ممنوع است. استفاده از بوق برای مقاصد مانند صدا زدن افراد، جلب توجه مسافر، اعلام حضور و باز کردن در منزل، خداحافظی و مانند آنها ممنوع است.

یکی دیگر از مصادیق ممنوع بوق‌زدن، که در روزگار ما زیاد مشاهده می‌شود، بوق‌زدن برای بیان شادی خود در مراسم عروسی و یا غیر آن است. بوق‌زدن‌های بی‌مورد و غیرضروری، که راننده تنها از سر بی‌حوصلگی، خستگی و تعجیل آن را به صدا در می‌آورد، مانند بوق‌زدن در پشت چراغ قرمز یا پشت راه‌بندان‌هایی که به علت تصادف یا تعمیر جاده ایجاد می‌شود، نیز از موارد ممنوعه است. در همه این موارد، بوق‌زدن نه تنها به لحاظ قانونی، بلکه به لحاظ اخلاقی نیز ممنوع است؛ زیرا موجب اذیت، آزار، ترس و وحشت دیگران می‌شود. بنابراین، یک راننده با اخلاق قبل از بوق‌زدن، از خود می‌پرسد آیا این بوق از موارد مجاز و ضروری است یا از موارد غیرمجاز و ممنوع؟ آیا این بوق‌زدن ممکن است موجب ترس، وحشت، اذیت و آزار کسی شود یا نه؟ اگر بوق‌زدن ما موجب اذیت دیگران شود، یک عمل غیراخلاقی انجام داده‌ایم و به لحاظ اخلاقی مسئول بوده و باید از او رضایت بگیریم. بر اساس این استدلال حتی در موارد لازم و ضروری بوق‌زدن، که برای جلوگیری از تصادف است، اگر بوق‌زدن راننده‌ای موجب ترس شخص ثالثی شود، باز هم ضامن و مسئول است و باید از او طلب بخشش کند؛ چرا که ظلم و آزار دیگران به صورت عمد و یا سهو ضمانت‌آور است و مانند کسی است که سهواً دستش به صورت دیگری برخورد می‌کند و موجب آسیب او می‌شود. پیامبر اکرم ﷺ در حدیثی

می‌فرمایند «هر کس مؤمنی را بی‌جهت اذیت کند، مانند آن است که مکه و بیت‌الله را ده مرتبه خراب کرده است و مانند آن است که هزار ملک مقرب خدا را کشته است».^{۱۱} عموم روایت، شامل هرگونه آزار و اذیتی، از جمله موارد ذکر شده در رانندگی می‌شود.

۱-۲. اذیت و آزار به وسیله ترساندن دیگران

ترساندن دیگران موجب وحشت آنها و یک عمل غیراخلاقی است. این عمل در حوزه رانندگی دارای مصادیق متعددی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد ترساندن دیگران فرموده‌اند: «هرکس مؤمنی را اذیت کند، خدا او را آزار خواهد داد. هرکس مؤمنی را ناراحت و محزون کند، خداوند او را محزون خواهد کرد و هر کس با نگاهی ترسناک، به غیر حق و ظالمانه، به دیگری نظر کند و او را بترساند، خداوند او را در روز قیامت خواهد ترساند».^{۱۲} در روایتی مشابه نیز آمده است: «هر کس به مؤمنی نگاهی کند که با آن او را بترساند، خداوند در روزی که سایه‌ای جز سایه او نیست وی را بترساند».^{۱۳}

روشن است که ترساندن به واسطه نگاه، تنها از باب مثال بوده و موضوعیتی ندارد. مراد از آن این است که مطلق ترساندن بندگان خدا به هر طریقی، اعم از نگاه کردن یا غیر آن ممنوع است. ترساندن در رانندگی مصادیق زیادی دارد: از جمله ترساندن عابرین پیاده و رانندگان دیگر بواسطه رانندگی با سرعت بالا، ترمزهای ناگهانی که موجب ایجاد صدای وحشتناک می‌شوند، مارپیچ رفتن در خیابان‌ها و جاده‌ها، سبقت‌های ناگهانی از چپ یا راست بدون اعلام به راننده جلویی، ترساندن از طریق بوق زدن.

نکته اخلاقی مهم در مورد بوق‌زدن این است که، بوق‌زدن برای هشدار عابرین و رانندگان بی‌توجه و غافل، مجاز بلکه ضروری است، ولی حتی الامکان نباید بوق‌زدن موجب ترس کسی شود. در واقع، هدف اصلی از بوق‌زدن برای هشدار، جلوگیری از تصادف است. بنابراین، حتی در این‌گونه موارد ضروری که پیرمرد، پیر زن یا کودکی در حال عبور از خیابان و از اطراف خویش غافل است، با بوق‌زدن نباید او را ترساند، بلکه می‌توان با کم کردن سرعت اتومبیل و یا توقف از تصادف جلوگیری نمود. در این‌گونه موارد باید از بوق‌زدن اجتناب کرد تا موجب ترس دیگران نشویم. بنابراین، در صورتی که نیازی به بوق هشدار نباشد و از راه دیگر بتوان جلوی تصادف را گرفت، بوق‌زدن جایز نیست.

۱-۳. آزار و اذیت به وسیله ایجاد سروصدا

گاه، اذیت و آزار رانندگان وسایل نقلیه، نه از طریق بوق زدن، که از طریق سروصدایی است که خود وسیله نقلیه ایجاد می‌کند. مانند: سر و صدای موتور سیکلت‌ها، وسایل نقلیه بی‌کیفیت و دارای نقص فنی، صدای بلند ماشین‌های سنگین، موتور سواری که با صدای بلند وسیله خویش موجب ترس و اضطراب دیگران می‌شود. راننده تریلر، جرثقیل یا هر وسیله سنگینی که به هنگام عبور از کوچه‌ها و یا خیابان‌های کوچک موجب ایجاد سروصدا، لرزش ساختمان، ترس، وحشت و اضطراب در مردم می‌شود. و یا راننده‌ای که صدای ضبط صوت اتومبیل خویش را بلند کرده یا با سرعت بالا از کوچه و خیابان عبور می‌کند، و یا به علت نقص فنی ماشین خود موجب سر و صدا و از خواب‌پریدگی دیگران می‌شود. همه از مصادیق اذیت و آزار دیگران بوده و به لحاظ اخلاقی مورد مذمت است. این‌گونه رانندگان موظف به جبران اذیت و عذرخواهی هستند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد جبران و کفاره می‌فرمایند: «هر کس مؤمنی را اذیت و ناراحت سازد و در مقابل، دنیا را به او بدهد، کفاره آن نخواهد بود و پاداشی به او داده نخواهد شد».^{۱۴}

بنابراین، رانندگان باید از بلند کردن صدای ضبط صوت و تردد با سرعت بالا در کوچه‌ها و خیابان‌های کوچک خودداری کنند. اگر وسیله نقلیه آنها به علت نقص فنی یا پایین بودن کیفیت، سرو صدای زیادی تولید می‌کند، در صدد تعمیر یا تعویض آن باشند و یا حداقل از عبور و مرور در کوچه‌ها و خیابان‌های فرعی خودداری کنند و تنها از بزرگراه‌ها و خیابان‌های اصلی، که صدای آن موجب اذیت دیگران نمی‌شود، عبور کنند.

۱-۴. آزار و اذیت به وسیله ایجاد آلودگی

وسایل نقلیه دارای نقص فنی، علاوه بر ایجاد سروصدا از طریق آلودگی هوا، موجب اذیت و آزار دیگران می‌شوند. همه انسان‌ها در استفاده از این مواهب طبیعی حق مشترک دارند. از این رو، به لحاظ اخلاقی هیچ‌کس حق تخریب محیط زیست را ندارد. بنابراین، وظیفه اخلاقی هر راننده‌ای این است که مراقب کیفیت فنی وسیله خود بوده و از آلودگی هوا به طوری که موجب اذیت دیگران شود، بپرهیزد. بر اساس این اصل اخلاقی، حتی می‌توان نتیجه گرفت که اگر روزی فرا رسد که وسایل نقلیه به حدی زیاد شوند که موجب تهدید سلامت دیگران شوند، استفاده از این وسایل جز در واقع ضروری، ممنوع خواهد بود؛ چرا که مصداق صدمه زدن به جان دیگران است.

۱-۵. پارک دوبله و ایجاد راه‌بندان

پارک دوبله، گرچه به لحاظ قوانین راهنمایی و رانندگی ممنوع است و جریمه دارد، ولی فارغ از این عمل غیر قانونی، از آنجا که این عمل، موجب زحمت، راه‌بندان و اتلاف وقت دیگران می‌شود، مصداق اذیت و آزار دیگران بوده و به لحاظ اخلاقی عملی ممنوع است و مرتکب آن، موظف به جبران اذیت وارده است و باید به هر طریق ممکن از طرف زیان‌دیده جلب رضایت شود. البته از آنجا که جبران چنین مواردی بسیار مشکل و بلکه غیر ممکن است، از این‌رو، پیشگیری و عدم ارتکاب آن سهل‌تر از جبران آن می‌باشد.

امام صادق علیه السلام در حدیثی درباره کسی که در راه عبور مسلمانان، چیزی قرار می‌دهد که موجب رم کردن اسب و مرکب عابرین و صدمه زدن به آنها می‌شود، می‌فرماید: «هر کس چیزی در مسیر عبور مسلمانان قرار داده باشد که به آنها ضرر برساند، ضامن ضررهایی است که به دیگران وارد می‌شود».^{۱۵} با توجه به عموم این روایت، کلیه سله‌معبرها از جمله پارک دوبله و توقف در جاهای نامناسب، که موجب زحمت یا آسیب عابرین می‌شود، ممنوع و ایجادکنندگان آنها ضامن صدمات مردم هستند.

۱-۶. پاشیدن گل و لای

پاشیدن آب و گل ولای بر روی عابران پیاده و سایر اتومبیل‌ها نیز از مصادیق اذیت و آزار دیگران است. بنابراین، رانندگان باید با کم کردن سرعت خود در روزهای بارانی از ارتکاب این فعل غیراخلاقی بپرهیزند. در صورت ارتکاب آن، از روی غفلت و بی‌توجهی، به استناد عموم حدیث قبلی در باب ضرر زدن به دیگران، ضامن و مسئول بوده و باید رضایت شخصی را که لباس یا اتومبیل تمیز او را کثیف کرده‌اند، جلب کنند.

۲. ضمانت صدمات و خسارات وارد بر دیگران

به لحاظ اخلاقی ایراد هرگونه آسیب و صدمه بر دیگران، اعم از مادی و یا معنوی، ممنوع بوده و ارتکاب آن علاوه بر مذمت اخلاقی و گناه شرعی، مستوجب ضمان است و آسیب‌زننده باید آن صدمه را جبران کند. بر اساس حکم عقلی، اولاً، ضرر رساندن به دیگران قبیح است و ثانیاً، رفع ضرر امری لازم و ضروری است.

علاوه بر حکم عقلی، دلایل شرعی متعددی بر این ضمانت وجود دارد. یکی از دلایل اصلی ضمانت خسارات وارد بر دیگران، قاعده «لاضرر» است. شخصی به نام سمره بن

جندب، درخت خرمایی در حیات خانه یکی از انصار داشت. وی همواره برای سرکشی به درخت خود، بدون اجازه صاحب‌خانه وارد خانه او می‌شد. مرد انصاری به پیامبر شکایت می‌کند و پیامبر اکرم ﷺ حکم به کندن درخت و بیرون انداختن آن می‌دهد، می‌فرمایند: «لاضرر و لا ضرار فی الاسلام»^{۱۶} «ضرر و ضرار در اسلام وجود ندارد». در معنای ضرر و ضرار بین فقهاء اختلاف است. امام خمینی ﷺ ضرار را به معنای ضیق، یعنی افکندن در حرج و سختی، و ضرر را به معنای ایراد نقص، در اموال و انفس دانسته‌اند. به تعبیر دیگر، ضرر و مشتقات آن (مانند اضرار) دلالت بر زیان مالی دارد، ولی ضرار بر زیان معنوی و ضیق و حرج دلالت می‌کند.^{۱۷} گرچه مقتضای صدور روایت لاضرر، زیان به حقوق معنوی و ورود بی‌اجازه به منزل دیگری است. ولی دلالت آن، اعم از ضرر مادی و معنوی است. فقهاء نیز بر اساس آن، حکم به وجوب جبران خسارت مادی و معنوی دیگران داده‌اند.

در حدیثی دیگر، پیامبر اکرم ﷺ هر نوع اتلاف مالی یا غیرمالی را نسبت به خود یا دیگران منع کرده و فرموده‌اند: «قَالَ لَا مَنَعَ وَلَا إِسْرَافَ وَلَا بُحْلَ وَلَا إِتْلَافَ»^{۱۸}. همچنین سکونی از امام صادق ﷺ نقل می‌کند که پیامبر اکرم ﷺ فرموده‌اند: «هرکس در مسیر عبور مسلمانان ناودانی یا سایه بانی خارج کند یا میخی بکوبد یا حیوانی ببندد یا چاهی حفر کند و به سبب آنها ضرری به کسی وارد شود، ضامن است»^{۱۹}. در مسئله رانندگی نیز اصل کلی ضمانت صدمات وارد بر دیگران، جاری بوده و راننده‌ای که موجب ضرر و زیان به وسیله نقلیه یا عابر پیاده‌ای می‌شود، مسئول جبران آن است.

۲-۱. ضمانت صدمات مادی

در جوامع امروزی، بر اساس قراردادی که بین رانندگان و شرکت‌های بیمه ایجاد می‌شود، جبران خسارت‌های مادی بر عهده شرکت‌های بیمه است. بدین‌نحو که پلیس در صحنه تصادف حاضر می‌شود و شخص مقصر را تعیین می‌کند و با گزارشی از تصادف، دو طرف را راهی شرکت‌های بیمه جهت تعیین خسارت می‌کند. در این‌گونه موارد، که پلیس و دو طرف در صحنه تصادف حاضرند، مشکلی در جبران صدمات نیست، ولی بد اخلاقی‌ای که گاهی مشاهده می‌شود این است که، راننده‌ای با وسیله نقلیه کنار خیابان، که راننده‌اش

داخل وسیله نیست و یا با یک عابر پیاده در کوچه خلوت تصادف کرده، صحنه را ترک می‌کند. این‌گونه اعمال، ناشی از نگاه غیراخلاقی به رانندگی است. اگر راننده‌ای نگاه اخلاقی و نه صرفاً قانونی به رانندگی داشته، در این‌گونه موارد خود را مسئول جبران خسارت وارد بر دیگران می‌بیند و در پی یافتن صاحب اتومبیل صدمه دیده یا انتقال عابر پیاده به بیمارستان برمی‌آید.

۲-۲. ضمانت صدمات معنوی

اشکال مهمی که در جامعه ما نسبت به تأمین خسارت توسط شرکت‌های بیمه وجود دارد، این است که شرکت‌های بیمه تنها خسارت مادی وارد شده بر اتومبیل راننده غیرمقصر را پرداخت می‌کنند، ولی خسارت‌های معنوی وارد بر او، به هیچ وجه قابل جبران نیستند. این خسارات معنوی عبارتند از: ترس و اضطراب وارد بر راننده و سایر سرنشینان در لحظه تصادف، ناراحتی‌های عصبی در زمان تصادف و پس از آن، عصبانیت‌های ناشی از مشاجرات لفظی با راننده متخلف، اتلاف وقت در مراحل مختلف تصادف، رفت و آمد به شرکت بیمه و تعمیرگاه، نداشتن وسیله نقلیه تا روز تعمیر خودرو. اینها مواردی از خسارت‌های معنوی وارد بر راننده غیرمقصر از جانب راننده مقصر است که نه راننده مقصر و نه شرکت‌های بیمه هیچ یک آن را جبران نمی‌کنند. ولی به لحاظ اخلاقی راننده مقصر، ضامن جبران آنها است. روایت سمره بن جندب نیز بیانگر این است که اسلام نسبت به ایراد ضرر معنوی بی تفاوت نبوده، بلکه در تعارض بین ضرر مادی سمره و ضرر معنوی مرد انصاری، ضرر معنوی را ترجیح داده و کندن درخت را ضروری دانسته است. این حکم شارع مقدس، بیانگر اهتمام به خسارات معنوی و ضرورت جبران آن است.

۳. رعایت حقوق دیگران

معمولاً حق به لحاظ منشأ پیدایش به حق قانونی، حق اخلاقی و حق دینی تقسیم می‌شود. حق قانونی، حقی است که قوانین وضع شده توسط حکومت‌ها آن را به افراد جامعه اعطا می‌کنند. به همین دلیل، قانون، چنین حقوقی را به رسمیت می‌شناسد و صیانت از آنها را بر عهده می‌گیرد.^{۲۰} ولی حق اخلاقی، ناشی از قانون نبوده، بلکه حقی است که منشأ آن اخلاق است. حق اخلاقی، بر خلاف حق قانونی، ضمانت اجرای بیرونی ندارد. بنابراین، در

صورت رعایت نشدن آن، دولت و سایر مجریان قانون، کسی را ملزم به رعایت آن نخواهند کرد. در واقع، انسان به حکم عقل و وجدان خود، به رعایت این دسته از حقوق اقدام می‌کند.^{۲۱}

قوانین راهنمایی و رانندگی، حقوقی را برای رانندگان، مسافران و عابرین پیاده تعریف کرده است. بنابراین، این حقوق جزء حقوق قانونی هستند که منشأ پیدایش آنها قانون است. به همین دلیل، متخلفان از این قوانین، پیگرد قانونی و مجازات دارند. البته برخی از حقوق در رانندگی وجود دارد که جزء حقوق قانونی نمی‌باشند؛ به این معنا که قانونگذار برای تخلف از آنها مجازاتی در نظر نگرفته است، بلکه جزء حقوق اخلاقی هستند و وجدان اخلاقی و انسانی ما را ملزم به رعایت آنها می‌کند. در هر صورت، باید توجه داشت که به لحاظ اخلاقی، رعایت هر حقی، فارغ از منشأ پیدایش آن، یک وظیفه اخلاقی است. اخلاق به ما می‌گوید حق هر صاحب حقی باید رعایت و اعطاء گردد. از این رو، اگر چه حقوق قانونی، منشأ قانونی دارند، ولی ما اخلاقاً موظف به رعایت آنها هستیم. انسانی که حقوق قانونی دیگران را رعایت نکند، مستوجب نکوهش و مذمت است.

از منظر اخلاق اسلامی نیز رعایت حقوق برادران دینی، یک وظیفه اخلاقی، شرعی است که متناظر با رعایت حقوق خداوند متعال است. امام علی علیه السلام در این مورد فرموده‌اند: «خداوند سبحان، حقوق بندگانش را مقدمه حقوق خود قرار داده است. هرکس به اداء حقوق بندگان خدا قیام کند، ادا کننده حقوق خدا خواهد بود».^{۲۲}

امام صادق علیه السلام نیز می‌فرمایند: «هر کس دین خدا را ارج نهد، به حقوق برادران خود نیز ارج می‌نهد و هرکس دین خدا را خفیف شمارد، به برادران خود نیز اهمیتی ندهد».^{۲۳} در حدیث دیگری، حضرت رعایت حقوق دیگران را برترین عبادت بیان می‌کند: «خداوند به چیزی برتر از ادای حق مؤمن عبادت نشده است».^{۲۴}

آنچه در اخلاق دینی و غیردینی به طور مشترک به آن تأکید شده است، رعایت حقوق انسان‌های دیگر است. فرقی نمی‌کند چه نوع حقی باشد. بنابراین، عدم رعایت حقوق دیگران، از جمله حق تقدم در تقاطع‌ها، حقوق عابرین پیاده و حقوق رانندگان در عبور از چراغ سبز، یک امر غیراخلاقی است. متأسفانه قوانین راهنمایی و رانندگی، برای عبور وسایل نقلیه از چراغ قرمز جرایم سنگینی در نظر گرفته است، ولی برای عبور عابرین پیاده

از چراغ قرمز، که تجاوز به حقوق رانندگان است، مجازاتی وجود ندارد، شاید دلیل آن، عدم امکان عملی اجرای چنین مجازات‌هایی است. در چنین مواردی، اخلاق می‌تواند به کمک قانون بشتابد و مشکل را حل بکند. عابران پیاده، باید توجه داشته باشند که عبور از چراغ قرمز، تجاوز به حقوق رانندگان و مصداق ظلم است، ظلمی که حضرت علی علیه السلام در مذمت آن فرموده‌اند: «از ظلم بپرهیزید که بزرگترین جرائم و عظیم‌ترین معاصی است».^{۲۵}

۴. نیکی و کمک به دیگران

یکی دیگر از اصول اخلاقی، که در برخی شرایط رانندگی کاربرد دارد، اصل نیکی و کمک به دیگران است. پیرمرد، پیرزن یا کودکی خردسال، قصد عبور از نقطه‌ای از خیابان را دارد که خط‌کشی نشده و پل عابر پیاده‌ای در آن اطراف نیست. ولی به دلیل پیری یا کودکی، مهارت لازم برای این کار را ندارد. در این شرایط، گرچه حق تقدم و عبور متعلق به رانندگان است، ولی اصل اخلاقی کمک و نیکی به دیگران به ما توصیه می‌کند، با توقف خودرو، اجازه عبور به این‌گونه افراد را بدهیم.

مورد دیگری که اصل نیکی کاربرد زیادی دارد، کمک به رانندگان یا مسافران در راه مانده است. متأسفانه گاه مشاهده می‌شود که برخی رانندگان سودجو در شرایط سخت، مانند فصل سرما و یخبندان، به جای اینکه به مسافران در راه مانده کمک کنند، درخواست کرایه‌ای چند برابر برای رساندن آنها به مقصدشان می‌کنند. این‌گونه رفتار، که سوء استفاده از شرایط سخت و نیازمندی انسان‌هاست، به لحاظ اخلاقی و دینی بسیار ناپسند و خارج از اخلاق انسانی است. امام صادق علیه السلام می‌فرمایند:

هر کس مؤمنی را از چیزی که به آن نیازمند است، منع کند در حالی که، خودش آن را دارد یا می‌تواند از کس دیگر برای او تهیه‌اش کند، خداوند او را در روز قیامت با صورتی سیاه، چشمانی نابینا و در حالی که دستانش به گردنش آویزان است، محسوس می‌کند و گفته می‌شود: این، همان خائنی است که به خدا و پیامبرش خیانت کرده است سپس به آتش انداخته می‌شود.^{۲۶}

۵. پرهیز از فحش و ناسزاگویی

یکی دیگر از اعمال غیر اخلاقی، که از برخی رانندگان مشاهده می‌شود، فحش و ناسزاگویی به رانندگان دیگر است، رانندگانی که دچار تخلفی شده‌اند و یا اصلاً تخلفی نکرده‌اند، ولی چون با احتیاط می‌رانند، راننده ناسزاگو به خاطر عصبیت، به آنها فحش و ناسزا می‌گوید.

به هر حال، چه راننده‌ای تخلف بکند و یا نکند، کسی حق ناسزاگویی به دیگری را ندارد. فحش و ناسزاگویی، عملی غیراخلاقی و بسیار ناپسند است. امام باقر^ع در این مورد می‌فرماید: «خداوند شخص ناسزاگوی بد دهن را دشمن می‌دارد».^{۲۷} پیامبر اکرم^ص نیز فرموده‌اند: «خداوند بهشت را بر هر فحاش بدزبان و بی‌شرمی که باکی ندارد چه گوید و چه شنود، حرام کرده است».^{۲۸}

۶. رعایت حقوق مسافران

یکی دیگر از مسائل مربوط به اخلاق رانندگی، حقوق متقابل راننده و مسافران در وسایل نقلیه عمومی است. حق راننده بر مسافر این است که کرایه او را بی‌کم و کاست پرداخت کند. وظیفه اخلاقی وی ایجاب می‌کند که از راننده به خاطر رساندن او به مقصد خویش نیز تشکر کند. اما حقوق مسافران بر رانندگان عبارت است از:

۱. کرایه بیشتر از حد متعارف یا مورد توافق از مسافران نگیرند؛
۲. از انجام اعمالی که موجب اذیت مسافران است پرهیز کنند، اعمالی چون سیگار کشیدن، پخش موسیقی، چسباندن عکس‌های غیراخلاقی در داخل خودرو مانند عکس خوانندگان و هنرپیشه‌گان مرد یا زن یا عکس‌هایی که موجب تبلیغ یک فرقه منحرف است؛
۳. با آرامش رانندگی کنند. از رانندگی با سرعت بالا، که موجب اذیت و ترس مسافران گردد، خودداری کنند؛
۴. تمیز و مرتب کردن داخل ماشین. حق مسافر در قبال کرایه پرداختی، برخوردار از وسایله سالم، تمیز و با کیفیت مناسب است. بهره‌گیری از تاکسی‌ها و وسایل نقلیه فرسوده در سطح شهر، نقض حقوق مسافران از جانب رانندگان و سازمان‌های تاکسی‌رانی است. پیشنهاد می‌شود سازمان اتوبوس‌رانی و تاکسی‌رانی، منشور اخلاقی‌ای مشتمل بر وظایف و حقوق متقابل مسافران و رانندگان تنظیم کرده و در داخل وسایل نقلیه عمومی نصب کنند تا هر دو طرف از حقوق یکدیگر مطلع شوند.

۷. خویشتنداری و صبوری

صبر، شکیبایی و خویشتنداری از اصول اخلاقی مورد توصیه برای انسان‌ها در همه شرایط زندگی است. همیشه عواملی خارجی هستند که موجب ناراحتی و عصیت انسان شوند. در مواقع عصیت، انسان اخلاقی با کنترل خشم خویش، سعی در

اقدامی عاقلانه در برابر شرایط ایجاد شده می‌کند. ولی انسان غیراخلاقی تسلیم خشم خود شده و دست به کارهای غیرعاقلانه و غیراخلاقی می‌زند که بعدها موجب پشیمانی و گاهی اوقات غیرقابل جبران است. قرآن کریم فرو بردن خشم را از علامات مؤمنان ذکر کرده، می‌فرماید: «وَ الْكَافِرِينَ الْغَيْظُ»، «[مؤمنان] کسانی هستند که به موقع خشم، آن را فرو می‌برند» (آل عمران: ۱۳۴)؛ «وَ إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ»، «وقتی خشمگین می‌شوند، گذشت می‌کنند» (شوری: ۳۷).

از آنجا که راننده عصبانی سوار بر وسیله خطرناکی است، خطر عصبانیت او چند برابر می‌شود. این عصبانیت ممکن است چه بسا به قیمت جان خود یا دیگری تمام شود. از این رو، کنترل خشم در رانندگی بسیار مهم و ضروری است. رانندگان عصبی و پرخاشگر با توسل رفتارهای زیر موجب ایجاد خطر برای خود و دیگران می‌شوند: ۱. تغییر مسیر ناگهانی و خطرناک؛ ۲. سبقت غیر مجاز اتومبیل مقابل؛ ۳. عدم رعایت فاصله با اتومبیل جلویی؛ ۴. توهین، نعره کشیدن و رفتارهای ضد اخلاقی؛ ۵. بوق زدن غیر ضروری و مکرر؛ ۶. استفاده از نور بالا برای تنبیه راننده مقابل؛ ۷. حرکت سریع و تعقیب و گریز اتومبیل دیگر؛ ۸. سرعت‌های نابه‌جا و غیر مجاز؛ ۹. مانور و تغییر مسیر به طور مکرر؛ ۱۰. اشغال طولانی خط سرعت به قصد تنبیه اتومبیل پشت سر؛ ۱۱. ترمزهای مکرر و ناگهانی؛ ۱۲. انحراف از مسیر اصلی و حرکت در شانه جاده؛ ۱۳. عبور از خط مقابل برای رهایی از ترافیک.

۸. گذشت و بخشش

بخشش و گذشت از تقصیر دیگران، یک اصل اخلاقی لازم در زندگی اجتماعی است که مورد توصیه اکید دین اسلام است. آیات زیادی در قرآن کریم به عفو و بخشش توصیه می‌کند: «بر طریق بخشش و عفو رفتار کن و امر به معروف نما» (اعراف: ۱۹۹)؛ «سزای هر بدی، بدی است همانند آن. پس، کسی که گذشت کند و آشتی ورزد اجرش با خداست» (شوری: ۴۰)؛ «نیکوکاران کسانی هستند که [در توانگری و تنگدستی انفاق می‌کنند و خشم خود را فرو می‌خورند و از خطای مردم در می‌گذرند؛ و خدا نیکوکاران را دوست دارد» (آل عمران: ۱۳۴).

پیامبر اکرم ﷺ نیز در حدیث زیبایی می‌فرماید: «هرگاه خشمی برای شما پیش آمد، با عفو و گذشت آن را از خود دور کنید؛ زیرا در روز رستاخیز ندا می‌رسد: هر که به عهده

خدا مزدی دارد، برخیزد و کسی جز بخشاینندگان برنخیزد. آیا نشنیده‌اید که خداوند متعال می‌فرماید: «هر که گذشت کند و آشتی ورزد، اجرش با خداست».^{۲۹} امام صادق علیه السلام نیز فرموده‌اند: «سه چیز از خصلت‌های ارزشمند دنیا و آخرت است: بخشودن کسی که به تو ستم کرده است؛ صلح با کسی که از تو بریده است و بردباری ورزیدن، وقتی با تو رفتار جاهلانه‌ای شود».^{۳۰}

در رانندگی نیز بخشش و گذشت از تقصیر راننده خاطی، که عمداً یا سهواً دچار خطایی شده است و حقی را از ما ضایع کرده یا موجب ناراحتی ما شده است، یک عمل اخلاقی لازم و ضروری است. بسیار مشاهده می‌شود که رانندگان به هنگام تضييع حق خود توسط رانندگان متخلف دیگر، شروع به فحش و ناسزاگویی به او می‌کنند. بدین ترتیب، خود مرتکب یک عمل غیراخلاقی دیگر می‌شوند و یا با بوق زدن‌های ممتد، بستن راه و اجازه سبقت ندادن به راننده مقصر یا تعقیب او و حرکت با سرعت بالا برای رسیدن به او، نور بالا زدن و غیره، خود در صدد تأدیب راننده مقصر برمی‌آیند. بدین ترتیب، خود دچار تخلفات متعددی می‌شوند. باید توجه داشت که تأدیب راننده متخلف، تنها وظیفه پلیس است و رانندگان دیگر به هیچ وجه چنین وظیفه‌ای ندارند. در نهایت فقط می‌توان از باب امر به معروف به او تذکر داد. البته روشن است که عفو و گذشت توصیه‌ای است که به رانندگان می‌شود. ولی پلیس بدون هیچ گذشتی باید با متخلفان برخورد کند تا از تکرار این تخلفات جلوگیری شود.

نتیجه‌گیری

از آنجا که استفاده از وسایل نقلیه یکی از ضروریات زندگی جدید شده است، تبیین اصول اخلاقی رانندگی و بایدها و نبایدهای اخلاقی آن، در کنار بیان قوانین راهنمایی و رانندگی امری ضروری است؛ چرا که بسیاری از اعمال غیراخلاقی در رانندگی مشاهده می‌شود که یا اصلاً در مورد آنها قانونی وضع نشده است و یا وضع قانون برای آنها غیرممکن و ناکارآمد است. بنابراین، تنها از طریق اخلاق و وجدان انسانی است که می‌توان رانندگان را به ترک این اعمال غیراخلاقی و رعایت اصول اخلاقی در رانندگی ترغیب کرد. از این‌رو، به نظر می‌رسد، رانندگی یکی از حوزه‌هایی است که اخلاق حرفه‌ای باید در آن وارد شود و بایدها و نبایدهای آن را بیان نماید. امری که متأسفانه تا کنون صورت نگرفته است.

بنابراین، پیشنهاد می‌شود، اداره راهنمایی و رانندگی که متولی اصلی ایجاد نظم در رانندگی است، به جای تشدید کنترل‌ها و جرایم رانندگی، که یک کنترل خارجی است و احتمال موفقیت در آن کم است، به ترویج اخلاق رانندگی و بیان توصیه‌های اخلاقی در رانندگی بپردازد و از این طریق رانندگان را به خود کنترلی وادار کند. تلاش در این راه، هم هزینه کمتری دارد و هم احتمال موفقیت آن بیشتر است. همچنین صدا و سیما و رسانه ملی باید با ساختن فیلم‌های کوتاه به آموزش اصول اخلاقی در رانندگی بپردازند. متولیان فرهنگی با تبلیغ این اصول اخلاقی، جامعه را باید به سطح قابل قبولی از آگاهی و شعور فرهنگی و اجتماعی برسانند که نقض اخلاق و قوانین رانندگی، یک فعل قبیح اخلاقی و اجتماعی محسوب شود و اصحاب رسانه باید با حساسیت نسبت به این موضوع، قبح اجتماعی و اخلاقی نقض قوانین رانندگی را چنان بزرگ جلوه دهند که مرتکب آن به عنوان یک انسان دارای شعور فرهنگی پایین، انگشت نما شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

1. Fieser, J. (2009), "Ethics". Available at: <http://www.iep.utm.edu/ethics>. Last updated: May 10, 2009.
2. Bedau, H. A. (2001). Applied ethics. In *Encyclopedia of Ethics*, Second Edition, eds. Lawrence C. Becker and Charlotte B. Becker, Routledge Publishing.
3. Fieser, op. cit.

۴. ژکس، فلسفه اخلاق، (حکمت عملی)، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، ص ۹.
۵. مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۲، ص ۲۰.
۶. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۹۹.
۷. نک. همان، مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۲، ص ۲۲.
۸. نک. همان، ص ۲۰.
۹. همان، ص ۲۳.
۱۰. علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمّی، ج ۲، ص ۱۴۶.
۱۱. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۱۰۰.
۱۲. همان.
۱۳. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۵۰.
۱۴. همان، ج ۷۵، ص ۱۵۰، ح ۱۳.
۱۵. محمد بن حسن طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۱۰، ص ۲۲۳.
۱۶. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۶، ص ۱۴.
۱۷. روح الله الموسوی الخمینی، تهذیب الاصول، ج ۳، ص ۹۴.
۱۸. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۲۶۶، باب عدم جواز السرف و التقتیر.
۱۹. محمد بن حسن طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۱۰، ص ۲۳۰، باب ضمان النفوس و غیرها.
۲۰. محمدعلی موحد، در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، ص ۶۰.
۲۱. رک: سید محمود نویان، «جستارهایی در انواع حق»، معرفت فلسفی، ش ۲۰.
۲۲. عبدالواحد تمیمی آمدی، غرر الحکم، ح ۴۷۸۰.
۲۳. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۲۸۷، ح ۱۳.
۲۴. محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۷۰، ح ۴.
۲۵. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۲، ص ۱۰۰.
۲۶. مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۲، ص ۳۰.
۲۷. محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۳۲۴، ح ۴.
۲۸. همان، ج ۲، ص ۳۲۳، ح ۳.
۲۹. حسن بن ابی الحسن الدیلمی، اعلام الدین فی صفات المؤمنین، ص ۳۳۷.
۳۰. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۱۰۸، ح ۶.

منابع

تمیمی آمدی، عبدالواحد محمد، *غرر الحکم و درر الکلم*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ش.
دیلمی، حسن بن ابی الحسن، *أعلام الدین فی صفات المومنین*، قم، مؤسسه آل البيت، بی تا.
ژکس، *فلسفه اخلاق*، (حکمت عملی)، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۷ش.

شیخ طوسی، *تهذیب الأحکام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش.
قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمّی*، مؤسسه دارالکتب للطباعه و النشر، چ سوم، ۱۴۰۴ ق.
کلینی، محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، چ پنجم، بیروت، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
محدث نوری، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق.
موحد محمدعلی، *در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر*، تهران، کارنامه، ۱۳۸۱ش.
موسوی الخمینی، روح الله، *تهذیب الاصول*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
نبویان، سید محمود، «جستارهایی در انواع حق»، *معرفت فلسفی*، ش ۲۰.
نراقی، مهدی، *جامع السعادات*، قم، اسماعیلیان، چ دوم، ۱۴۲۴ ق.
نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۷ ق.

Fieser, J. .Ethics. Available at: <http://www.iep.utm.edu/ethics>. Last updated: May 10, 2009.
Bedau, H. A, Applied ethics. In Lawrence C. Becker and Charlotte B. Becker (eds.), *Encyclopedia of Ethics*, Second Edition, Routledge Publishing, 2001.

